

Results. *It has been established that the “monuments” installed by the militants play an important role in the formation of quasi-historical and anti-Ukrainian memory discourse in the occupied Donbas.*

Originality. *It is determined that the occupation authorities appeal to outdated archetypes and the creation of a new historically distorted pantheon is an effective aspect of the Russian hybrid war against Ukraine and the ideological occupation of Donbas.*

Conclusion. *A study of the monumental policy in the occupied Crimea and a comparison of the features and methods of its implementation with the ORDLO, as well as a study of the formation of a memorable discourse in the occupied territories may be promising for further scientific development of the problem of deoccupation of Donbas territories.*

Key words: *monumental propaganda, ORDLO, hybrid war, ideological occupation.*

Одержано редакцією 7.10.2021

Прийнято до публікації 25.10.2021

УДК 902.2-027.583(477.75-074)(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2021-2-97-107

КАСЯН Андрій Іванович,
кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри
історії України Черкаського
національного університету
імені Богдана Хмельницького
Orcid ID: 0000-0002-8073-7138
e-mail: kasyan_andriy@ukr.net

НЕЗАКОННІ АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗКОПКИ В ОКУПОВАНОМУ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ КРИМУ*

У статті проаналізована ситуація з незаконними археологічними розкопками в окупованому РФ Криму, починаючи із 2014 р.. Розглянуто приклади проведення незаконних археологічних досліджень на території півострова, про які відомо з відкритих джерел. Також висвітлені кроки української влади та наукової спільноти спрямовані на фіксацію та протидію таким діям з боку окупанта. Акцентовано увагу на масштабах розграбування археологічної спадщини українського півострова, особливо в контексті масштабних інфраструктурних об'єктів (траса «Таврида», Керченський міст та інші).

Ключові слова: *археологія, Крим, російська агресія, окупація, незаконні археологічні розкопки, «Таврида», Керченський міст, історія України.*

Постановка проблеми. Кримський півострів є одним із найбагатших в археологічному плані регіонів України. Після окупації Росією на його території розпочалися активні археологічні дослідження, які грубо порушують українське законодавство та міжнародне право. Великі інфраструктурні будівництва Керченського мосту, траси «Таврида», електростанцій навколо м. Сімферополь та м. Севастополь, реконструкцій ряду портів супроводжуються т.зв. рятувальними розкопками. По суті йде відверте розграбування археологічної спадщини України. Фіксація порушень українського та міжнародного законодавства, що призвели до пошкодження чи знищення археологічних об'єктів, є надзвичайно важливою. Тому запропонована тема є на часі та покликана започаткувати студіювання цієї теми в сучасній українській історичній науці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема ще не здобула широкої популярності серед українських дослідників. У своєму дисертаційному дослідженні проблему охорони пам'яток окупованого Криму опосередковано розглядає Т. Мазур [1], аналізуючи теоретико-правові засади охорони культурної спадщини в Україні. Правові механізми захисту об'єктів культурно-історичної спадщини в межах окупованого Росією Криму проаналізував у своїй

* Публікація містить результати досліджень, проведених у межах грантового проєкту Національного фонду досліджень України № 2020.02/0103 «Політика пам'яті та історична свідомість населення на окупованих Росією територіях України (ОРДЛО, АР Крим, Севастополь)».

статті С. Юрко [2]. Науковий текст в адаптованій для широкого кола читачів формі подано в інформаційному огляді «Культурна спадщина України в Криму: пошкодження та знищення» [3].

Мета. З'ясувати ситуацію з незаконними археологічними розкопками в окупованому Криму, які призвели до пошкодження, знищення або вивезенням за межі півострова археологічних артефактів.

Виклад основного матеріалу. Не треба довго переконувати наукову громаду, що Крим надзвичайно багатий на археологічні пам'ятки. Представник Крайової Ради Українців Криму А. Шеқун відзначав, що станом на 2021 р, «відповідно до документів Уряд України вніс до реєстру 175 об'єктів культурної спадщини національного значення, розташованих на тимчасово окупованій території Кримського півострова – 164 в АР Крим і 11 в місті Севастополь [4].

До 2014 р. в структурі Інституту археології існувала повноцінна Кримська філія інституту. Однак після окупації значна частина науковців (особливо з місцевих) залишилися в Криму. Навесні 2014 р. був створений відділ археології Криму у ІА НАНУ, у Києві з частини співробітників Кримського філіалу ІА НАНУ (м. Сімферополь) під керівництвом члена-кореспондента НАНУ, д.і.н. В. Чабая. На початку 2017 р. у процесі реорганізації ІА НАНУ на базі відділу археології Північно-Західного Причорномор'я в м. Одесі і відділу археології Криму створений відділ археології Криму і Північно-Західного Причорномор'я [5]. Автору не вдалося знайти точно інформації щодо кількості археологів, які залишилися в окупованому Криму. Один з колишніх співробітників кримської філії відзначав, що більшість місцевих (уродженців Криму) залишилися працювати під окупацією.

Українські ЗМІ ґрунтуючись на інформації з відкритих джерел, повідомляють, що т.зв. «Інститут археології Криму», з'явився у структурі Російської академії наук тільки у 2015 р. Його створили на базі Кримської філії Інституту археології Національної академії наук України. Очолив його В. Майко. Офіційний Київ не визнає нову установу. Більше того, у травні 2020 р. Указом Президента України «Інститут археології Криму» внесено до санкційного списку за незаконні археологічні розкопки в анексованому Криму. Голова окупаційного «Інституту археології Криму» В. Майко визнає, що це вплинуло на роботу інституту [6]. Анексія Криму Росією дуже ускладнила, а на офіційному рівні зовсім припинила комунікацію між українськими та російськими археологами.

Солідарність вчених наднаціональна – очевидна аксіома. Мова науки – універсальна, і це допомагає вченим бути медіаторами, спілкуватися та долати складнощі у взаєминах між державами. Однак, коли держави вступають у прямиий конфлікт, універсальна солідарність набуває конфлікту з політичною лояльністю. Ще складніше зберігати нейтралітет у ситуації, коли держави накладають санкції на наукові установи, перешкоджають спілкуванню вчених із конфліктуєчих країн. Проблема є особливо актуальною для археології. Для археолога право досліджувати нерозривно пов'язане з археологічними розкопками. Але часто саме місце розкопок знезацька стає ареною політичних баталій [7]. До таких думок приходять російський історик Д. Дубровській у своїй статті, де розмірковує над українсько-російськими науковими контактами в галузі археології після 2014 р.

Коментуючи таку позицію російського колеги, начальниця українського Інкерманського загону Севастопольської археологічної експедиції Евеліна Кравченко відзначає, що в мирний час аргументи В. Майка можна було б узяти до відома, але не у випадку війни. Вона зазначає, що в української сторони «немає ніякої співпраці з кримськими колегами з моменту ліквідації Кримської філії Інституту археології Національної академії наук України. Усі офіційні контакти перервані, при цьому частина співробітників з Криму переїхали працювати до Києва. Звичайно, хтось спілкується неофіційно, у приватному форматі. Звісно, у нас там залишилися друзі і колеги, з деякими ми підтримуємо стосунки, але це не означає, що ми співпрацюємо в питаннях розкопок» [8]. Вона також звернула увагу на певну безвихідь корінних кримчан які залишилися працювати в «Інституті археології Криму». Адже, по суті, це стало питанням виживання для цих людей.

Світова археологічна наука вже має подібні випадки. Наприклад, розкопки на Кіпрі, де Республіка Кіпр звинувачує невизнану «Турецьку республіку Північного Кіпру» в

розграбуванні археологічних пам'яток та вивезенні артефактів до Стамбула [9]. Спробою «іудаїзувати» історію Палестини називають палестинські політики розкопки в Єрусалимі [10]. Азербайджан вважає грубим порушенням міжнародних норм та конвенцій розкопки які проводили вірменські археологи в межах окупованого міста Агдам [11].

У міжнародній практиці археологічні розкопки у випадку збройного конфлікту заборонені. Про це йдеться в статті 9 Другого Протоколу до Гаазької конвенції 1954 р. «Про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту». В особливих випадках розкопки можуть проводитися, але при тісній співпраці з компетентними національними органами окупованої території [12]. Однак у випадку з Кримом ця практика навряд може бути застосована. Хоча Україна нещодавно і приєдналася до цього протоколу, Росія цього не зробила взагалі. Крім того, вона називає Крим своєю територією і тому навіть її участь в Другому протоколі навряд чи змінила б ситуацію [13].

Реагувати на такі порушення міжнародного права Україна намагається введенням санкцій. Спочатку це були персональні санкції проти осіб, які брали участь у незаконних розкопках у Криму. Офіційний Київ неодноразово заявляв, що розкопки без відповідного дозволу Інституту археології НАН України є незаконними. Такі дії порушують законодавство України, а їх учасники здійснюють незаконну діяльність.

Проведення так званих рятівних розкопок пов'язаних з будівництвом Керченського моста та траси «Таврида» отримали свою оцінку на сайті «Миротворець». На основі цих даних в 2019 р. Президент України П. Порошенко увів санкції проти ряду російських археологів. Під санкції потрапляють фізичні особи, у тому числі російські археологи і археологи низки інших країн, які проводять розкопки в окупованому Криму або незаконно перетнули кордон України. Згідно Указу «до списку юридичних осіб потрапили «Державний історико-археологічний музей-заповідник «Херсонес Таврійський», «Музей-заповідник «Судацька фортеця» та інші. Важливо, що окремим пунктом указу, Міністерству закордонних справ України доручено поінформувати компетентні органи Європейського Союзу, Сполучених Штатів Америки та інших держав про запровадження санкцій і порушити перед ними питання про застосування аналогічних обмежувальних заходів» [14]. Українські археологи підтримали таке рішення президента. Через введені санкції російські науковці перестали брати участь в українських конференціях. Відповідно майже припинилися офіційні контакти українських та російських археологів.

У травні 2020 р. президент В. Зеленський підписав указ, яким також ввів санкції проти персоналій та ряду освітніх та наукових закладів Росії. До цього переліку ввійшли Московський державний інститут, Ермітаж [15]. Також під санкції потрапили Таврійське археологічне товариство, так звані Кримський федеральний університет імені В. Вернадського та Інститут археології Криму РАН. В Україні передбачено блокування активів цих організацій та заборонено наукову і культурну співпрацю. Заступник міністра з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України І. Яременко відзначив, що «ця робота передбачає довгий підготовчий етап, щоб визначити суб'єкти та обґрунтувати рішення [...] в 2019 р. міністерство подало перелік із 30 суб'єктів, для яких передбачалося запровадження санкційного режиму». Водночас начальник Інкерманського загону Севастопольської археологічної експедиції Е. Кравченко звертає увагу, що «їх може бути набагато більше, якщо копнути глибше – але головне, що під санкції потрапили ті, хто розподіляє гроші» [16].

Російські чиновники та науковці заявляють, що вони ніяк не будуть реагувати на санкції. Директор Центрального музею Тавриди (Сімферополь) А. Мальгін стверджує, що «українські санкції проти археологів, які працюють у Криму, ніяк не вплинуть на обсяг та якість їх досліджень» [17].

Необхідно відзначити, що до анексії Криму Росією в межах півострова існувала співпраця з російськими археологами. На думку автора, сама ж проблема незаконних розкопок має два основні аспекти. В першому випадку є частина українських археологів для яких розкопки на півострові були «справою всього життя», тому вони залишилися в Криму та почали працювати в окупаційних наукових інституціях. У другому – проведення так званих «рятувальних розкопок», зазвичай такі розкопки проводяться під час будівництва інфраструктурних об'єктів, житлових чи інших приміщень. Такі розкопки зазвичай

проводяться швидкими темпами, а дослідники які їх організують, є до певної міри заробітчанами. Якість таких робіт доволі низька.

З відкритих джерел довідуємося, що в більшості випадків рятувальними розкопками в окупованому Криму займається Товариство з обмеженою відповідальністю «Кримський регіональний центр археологічних досліджень» (далі – КРЦАД). Цікаво, що свідоцтво про державну реєстрацію КРЦАД як юридичної особи видано 15 вересня 2014 р. тобто вже після анексії. Згідно інформації розміщеної на сайті, КРЦАД на платній основі займається:

1. вивченням земельних ділянок, підлеглих господарському освоєнню (будівництво об'єктів, сільського господарства та інше) з метою визначення наявності чи відсутності на них об'єктів археології;

2. розробку заходів, направлених на збереження об'єктів культурного спадщини;

3. археологічні розкопки;

4. наданням інформації про об'єкти культурного спадку, підготовку історичних справ про об'єкти на основі архівних даних;

5. консультування юридичних та фізичних осіб з питань охорони археологічного спадку на основі чинного законодавства та практики його застосування на території Росії;

6. супровід при проходженні державної історико-культурної експертизи та узгодження з органами охорони культурного спадку [18].

Голова Спільки археологів України Я. Гершкович відзначає, що «існує суттєва різниця між тим, як видають дозволи на розкопки в Україні та в Росії. У Росії відкриті листи видають якимсь дрібним фірмам, яких самі російські археологи невдоволено називають «кубатурщики», тобто люди, які працюють на швидкість, а не на якість розкопок. От на всіх цих «тавридах» в Криму таких фірм море. Створюється фірма, в якій формально працюють археологи, але насправді вони просто укладають з будівельниками угоди на проведення робіт, отримують гроші й на цьому все. Вони проводять археологічні розкопки, залучають фахівців, але ж це заробітчани» [19].

Згідно опублікованих на сайті звітів дізнаємося про надзвичайно активну діяльність КРЦАД після окупації, особливо в рамках т.зв. Федеральної цільової програми «Соціально-економічний розвиток Республіки Криму і м. Севастополя до 2020 р.». У 2015 р. були проведені археологічні розвідки в зв'язку з планами побудувати Сімферопольську ПГУ-ТЕС та виявлено групу з 5 курганів, які були розкопані КРЦАД спільно з Державним автономним закладом культури Ростовської області «Донська спадщина». У результаті розкопок досліджено 39 поховань, що належать до епохи ранньої бронзи (кемі-обінська культура), епохи середньої бронзи (катакомбна культура), епохи пізньої бронзи (зрубна культура) та епохи раннього залізного віку – I століття нашої ери (Сарматська культура).

У 2016 р. спільною експедицією ТОВ «Кримський регіональний центр археологічних досліджень» та державної бюджетної установи Республіки Крим «Історико-археологічний музей-заповідник «Неаполь Скіфський»» був розкопаний Курган 9 об'єкту археології «Група з 12-ти курганів», розташований на майданчику для будівництва позамайданних мереж, комунікацій та водозабірних споруд Сімферопольської ПГУ-ТЕС. У результаті розкопок досліджено 8 поховань, які є пам'ятками похоронно-поминальної традиції населення Кримського півострова в період з доби бронзи до розвиненого середньовіччя.

Протягом 2015-2016 рр. відзначається активна підготовка масштабного будівництва на території анексованого півострова. У зв'язку з цим проводилося обстеження території, де заплановано будівництво Севастопольської ПГУ-ТЕС. Також були проведені археологічні розвідки у зв'язку з запланованим будівництвом автомобільних та залізничних підходів до Керченського мосту та північного обходу міста Керч у міському окрузі Керчі та Ленінському районі Республіки Крим. Зафіксовано 48 об'єктів археологічної спадщини. У цей же час були проведені археологічні розвідки у зв'язку з планованим будівництвом та реконструкцією автомобільної дороги Керч-Феодосія-Білогірськ-Сімферополь-Бахчисарай-Севастополь (траса «Таврида») на території міських округів Керч та Феодосія, Ленінського, Кіровського, Білогірського, Бахчисарайського районів Республіки Крим. У результаті чого зафіксовано 66 об'єктів культурної спадщини. Окрім того планові дослідження в регіоні проводять дві експедиції: Кримського федерального університету

ім. В. І. Вернадського під керівництвом І. М. Храпунова (могильники Нейзац та Опушки, поселення в Барабанівській балці) та Кримська передгірна археологічна експедиція Державної бюджетної установи Республіки Крим «Історико-археологічний музей-заповідник «Неаполь Скіфський»» під керівництвом Ю.П. Зайцева (городище Ак-Кая/Вишене, курганні могильники) Сари-Кая, Чигирник, Беш-Оба, Малинівка та Тагай).

У 2016 р. через заплановане будівництво і реконструкцію високовольтної лінії електропередач Саки-Новофедорівка та реконструкцію високовольтної лінії електропередач Шарха – Алушта також проводилися археологічні розвідки. Подібні роботи здійснені і в межах об'єктів портової інфраструктури морських портів Євпаторія, Ялта та Керч через плани проведення будівельних робіт [20].

Про «надзвичайно активну» діяльність свідчить так зване попередження на сайті КРЦАД, де вказано, що почастишали випадки порушення законодавства Російської Федерації у сфері охорони культурної спадщини на ділянках в результаті господарської діяльності. Такі випадки виявляють в результаті зміни власника, коли, як правило, громадяни з «материкової Росії» набувають права власності на ділянки, де розташовані пам'ятки археології. Потім платять великі штрафи та змушені за свій рахунок проводити рятувальні розкопки. В першу чергу це стосується ділянок оформлених до 2014 р., а виною всьому є «недосконале українське законодавство» [21]. Можна припустити, що місцеві жителі вже «оцінили» апетити російських окупантів і в галузі археології, а тому намагаються якнайшвидше позбутися об'єктів, де можуть бути археологічні пам'ятки. Така «активна» діяльність КРЦАД забезпечила потрапляння його очільника О. Шарапи в список сайту «Миротворець» [22].

Розграбування археологічних об'єктів в Криму йде надзвичайно швидкими темпами. Так званий заступник голови Державного комітету з охорони культурної спадщини Республіки Крим В'ячеслав Зарубін відзначає, що «128 відкритих листів видано для проведення експедицій на території Республіки Крим. Це дуже високий показник, який перевершує усі результати до 2014 року у кілька разів» [23]. Детально проаналізувати всі випадки незаконних археологічних розкопок в межах однієї статі, неможливо. Тому зупинимося на найбільш резонансних розкопках, які отримали публічний розголос.

Вже згадуване будівництво траси «Таврида» зачепило багато археологічних об'єктів, а російські вчені не звітують про їх дослідження. Згідно законодавства України та АР Крим всі артефакти знайдені на території півострова заборонялося вивозити за його межі. До окупації Криму цих правил завжди дотримувалися [24]. За словами директора Українського національного комітету Міжнародної ради з питань пам'яток та пам'яток (ICOMOS) ЮНЕСКО О. Сердюк українській стороні невідомо як фіксуються археологічні колекції і яка їх подальша доля [25].

За словами співробітника Інституту археології РАН, керівника Кримської новобудовної археологічної експедиції С. Внукова «розкопувальні роботи (пов'язані з будівництвом траси «Таврида» – А. К.) розпочалися навесні 2017 року [...] за цей час було розкопано близько сотні пам'яток, причому всіх епох: від кам'яної доби, палеоліту і закінчуючи початком ХХ ст. Загалом наразі розкопано понад 600 тисяч квадратних метрів» [26]. Екс-директор Бахчисарайського історико-культурного заповідника Е. Аблялімова відзначає, що на 2020 р. «лише внаслідок будівництва траси «Таврида» вже знищено понад 90 пам'яток» [27]. Тобто масштаби розграбування археологічної спадщини в Криму катастрофічні.

Також археологи натрапили на давню печеру з кістками мастодонта. Повідомлялося, що такого об'єму кісткового матеріалу раніше не знаходили ні в Криму, ні в Росії. На думку спалеологів ця знахідка може мати світове значення.

Окупанти ігнорують не тільки українські закони та міжнародне право, а й елементарну дослідницьку етику, нехтуючи традиціями корінного народу – кримських татар. Під час прокладання водогону до Керченського півострова було розкопано ряд мусульманських поховань, що викликало обурення з боку представників кримськотатарської спільноти. У Міністерстві з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України відзначили: «Ймовірно, що під час підготовчих робіт до прокладання водопроводу на місці поховання проводяться «археологічні розкопки», при цьому мусульманські

поховання окупаційна влада намагається подати як давньоскіфські поховання» [28]. Прокуратурою Автономної Республіки Крим було внесено відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань за фактом проведення незаконних «археологічних розкопок» в межах зниклого села Унгут Кіровського району Криму на місці мусульманського поховання [29].

При будівництві залізниці через Керченський міст розкопали античне поселення. З'ясувалося, що це заможна садиба часів Боспорського царства. Відразу двоє російських археологів відзначили унікальність цієї пам'ятки. Адже в межах північного Причорномор'я нічого подібного до цього не знаходили. При монтажі опор керченського мосту будівельники знайшли кераміку IV ст. Зі публікацій в пресі відомо, що серед цих знахідок були амфори об'ємом 12-15 літрів, які відносять до часів Діогена. Російські археологи могли б пишатися такими знахідками, проте вони отримані в результаті незаконних розкопок. Українські археологи вважають, що унікальні артефакти вивозять до музеїв Москви та Санкт-Петербурга [30]. Це підтверджують і слова віце-президента РАН, директора Інституту археології РАН, академіка Н. Макарова, який зазначає: «Матеріали розкопок у Криму стали найважливішою складовою двох найбільших археологічних зібрань Росії – Державного Ермітажу та Державного історичного музею» [31].

Старша наукова співробітниця Інституту археології і менеджерка з комунікацій Спілки археологів України Т. Шевченко в одному з інтерв'ю поділилася своїм баченням проблеми незаконних археологічних розкопок у Криму. На її переконання «російські експедиції в Криму зараз дуже поспішають все розкопати. І це відчуття, якщо чесно, трошки лякає. І навіть російська публікація нових відкриттів на всій території Росії і плюс Крим – там кримські знахідки займають більшу частину усього об'єму публікації. Ви уявляєте – яка велика територія Росії, і який той Крим? А знайдено в Криму і вкладено сил на розкопки там набагато більше, ніж на всій території Росії. Тобто вони поспішають поки є можливість, витягнути з Криму все що можна “якесь таке враження» [32].

Серйозною проблемою є випадки, коли іноземні археологи беруть участь в розкопках в окупованому Криму. Прикрим є випадок спільних російсько-французьких розкопок поховань часів Кримської війни біля Севастополя. Незважаючи на санкції, на півострові працювало 15 французьких дослідників [33]. У Міністерстві закордонних справ України заявили про «рішучий протест Російській Федерації у зв'язку з проведенням археологічних розкопок, що здійснюються у рамках т. зв. проєкту «Кримська війна» на території Альмінської долини та у місті Севастополь з грубим порушенням норм міжнародного права та законодавства України» [34]. Такий прецедент є небезпечним, адже свідомо участь іноземних археологів в таких розкопках може бути використана Росією для легітимізації Криму. Тут важко не погодитися з тезою, що «наука інтернаціональна до певного моменту до настання воєнного часу, тоді вона перетворюється на частину міжнародної політики [35].

Висновки. Отже, окупація Росією Криму кардинально вплинула на співпрацю між російськими та українськими археологами загалом та в Криму зокрема. Частина співробітників Кримського філіалу ІА НАН України виїхали на материкову частину України, а деякі залишилися працювати на окупованому півострові. Серед тих археологів, які працюють зараз в Криму, багато саме кримчан, для більшості вся їх наукова кар'єра пов'язана саме з розкопками на півострові. Тому перед ними став непростий вибір і багато хто, так би мовити, обрав кар'єру. Проблема археологічних досліджень на окупованих територіях не нова. Достатньо згадати ситуацію з археологічними дослідженнями в межах невизнаної Турецької республіки Північного Кіпру, розкопок в Єрусалимі чи азербайджанському Агдамі.

Апелюючи до міжнародного права, Україна засуджує незаконні археологічні дослідження в окупованому Криму. Однак Росія не приєдналася до Другого протоколу Гаазької конвенції, який регулює археологічні дослідження під час збройного конфлікту чи окупації. Проте навіть у випадку приєднання РФ до цього протоколу, сподіватися на якісь зрушення марно, адже Росія вважає Крим своєю територією. Водночас українська сторона почала вводити санкції спочатку проти фізичних осіб, а пізніше і проти установ та організацій. Остання позиція надзвичайно важлива адже діє не на безпосередніх виконавців, а на розпорядників коштів та буде аргументом з української сторони для введення міжнародних санкцій.

На думку автора варто розділити археологічні розкопки в окупованому Криму на планові (які тривають роками) та, так звані, рятівні. Останні відбуваються після окупації в небачених масштабах та неймовірно швидкими темпами. З 2015 р. активно діє т.зв. «Кримський регіональний центр археологічних досліджень» без «археологічного супроводу» якого не відбувалося практично жодне велике інфраструктурне будівництво. Українські археологи ставлять під сумнів якість таких «археологічних досліджень», відзначаючи, що це швидше заробітчанство для російських колег. Загалом за час окупації було знайдено чимало цікавих археологічних об'єктів та артефактів, якими російські археологи могли б пишатися, аби вони були законними.

Небезпечними тенденціями є вивіз цінних артефактів до Росії та участь в деяких експедиціях іноземних дослідників. У нинішній час українська сторона не має дієвих засобів зупинити незаконні археологічні розкопки та вивезення артефактів. Однак необхідна ретельна та систематична фіксація всіх випадків незаконних археологічних досліджень. Здійснювати яку варто методом постійного моніторингу сайтів російських наукових установ, які здійснюють діяльність в межах півострова, та аналізу російських і закордонних фахових археологічних видань, де можуть бути опубліковані результати досліджень у Криму.

Список використаної літератури

1. Мазур Т. В. Правова охорона культурної спадщини в Україні / Т. В. Мазур / Національна академія внутрішніх справ. – К. : Парлам. вид-во, 2020. – 432 с.
2. Юрко С. Правові механізми захисту об'єктів культурно-історичної спадщини на тимчасово окупованій території Автономної республіки Крим / С. Юрко // Матеріали IV-ої Всеукраїнської науково-практичної конференції «Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження» (Черкаси – Канів, ЧДТУ, 07-08 жовтня 2021 р.) / упоряд. : В. М. Лазуренко, І. Ю. Стадник, О. О. Яшан ; М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. – Черкаси : видавець Гордієнко Є.І., 2021. – С. 16–19.
3. Культурна спадщина України в Криму: пошкодження та знищення / ГО «Євромайдан-Крим», ГО «Регіональний центр прав людини», ГС «Українська Гельсінська спілка з прав людини». – К., 2021. – 28 с.
4. Вілінська К. Культурна спадщина України в Криму: пошкодження та знищення // Голос Криму. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://voicocrimea.com.ua/main/articles/kulturna-spadshhina-ukra%1%97ni-v-krimu-poshkodzhennya-ta-znishhennya.html>
5. Історія відділу археології Криму і Північно-Західного Причорномор'я // Інститут археології Національної академії наук України. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://iananu.org.ua/struktura-ia/naukovi-viddili/viddil-arkheologiji-krimu-pivnichno-zakhidnogo-prichornomor-ya/istoriya>
6. Ремовська О. Закінчувати кар'єру чи дотримуватися санкцій? Дилема археологів, які працюють у Криму // Крим. Реалії. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://ua.krymr.com/a/dylema-arkheolohiv/30934419.html>
7. Дубровский Д. Крымские раскопки российского масштаба // Center for Independent Social Research, Inc. (CISRus). [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://cisrus.org/ru/2020/07/07/krymskie-raskopki-grossijskogo-masshtaba-2/>
8. Ремовська О. Закінчувати кар'єру чи дотримуватися санкцій? Дилема археологів, які працюють у Криму // Крим. Реалії. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://ua.krymr.com/a/dylema-arkheolohiv/30934419.html>
9. Кипрский Вопрос // Генеральное консульство Республики Кипр в Санкт-Петербурге. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.mfa.gov.cy/mfa/consulate/consulate_spb.nsf/cgsp21_ru/cgsp21_ru?OpenDocument
10. Эндрю Лоулер. Святой андеграунд: как раскопки под Иерусалимом обостряют отношения между жителями // National Geographic Россия. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://nat-geo.ru/science/history/svyatoj-andegraund-raskopki-pod-ierusalimom/>
11. Гариб Саид. Проведение армянами археологических раскопок в Агдаме – провокация // Независимое информационное агентство Report. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://report.az/ru/analitika/provedenie-armyanami-arheologicheskikh-raskopok-v-agdame-provokaciya/>
12. Второй протокол к Гаагской Конвенции о защите культурных ценностей в случае Вооруженного Конфликта 1954 года, Гаага, 26 марта 1999 года // Организация Объединенных Наций.

- [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/hague_conv_2nd_prot.shtml
13. Дубровский Д. Крымские раскопки российского масштаба // Centre for Independent Social Research, Inc. (CISRus). [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://cisrus.org/ru/2020/07/07/krymskie-raskopki-rossijskogo-masshtaba-2/>
 14. Указ президента України № 82/2019 «Про застосування, скасування та внесення змін до персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» // Спілка археологів України. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://vgosau.kiev.ua/novyny/arkheolohichna-spadshyna-na-okupovanykh-terytotiyakh/965-2019-03-20-21-59-59>
 15. 7. Дубровский Д. Крымские раскопки российского масштаба [Електронний ресурс] // Centre for Independent Social Research, Inc. (CISRus). – Режим доступу: <https://cisrus.org/ru/2020/07/07/krymskie-raskopki-rossijskogo-masshtaba-2/>
 16. Мокрушин С. Отголоски аннексии: как Украина ввела санкции за раскопки в Крыму // Крым. Реалии. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://ru.krymr.com/a/kak-ukraina-vvela-sankcii-za-raskopki-v-anneksirovannom-krymu/30620308.html>
 17. Ремовская Е. Накопали на санкции: как украинские ограничения повлияют на археологов в Крыму // Крым. Реалии. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://ru.krymr.com/a/sankcii-protiv-arheologov-za-raskopki-v-krymu/29701263.html>
 18. Крымский региональный центр археологических исследований // Крымский региональный центр археологических исследований. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.crsai.inc.ru/>
 19. Иваневич Т. Російське «археологічне мародерство» в Криму: що відбувається і як зупинити // QIRIM News. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://qirim.news/po-polochkam-uk-rosijske-arheologichne-maroderstvo-v-krymu-shho-vidbuvaetsya-i-yak-zupynyty/?fbclid=IwAR1tDN8-mjmlDgV1tFicB2MilXXiKX8OmOXkungUhlANwdq63ToArs_yf8
 20. Портфолио археологических разведок // Крымский региональный центр археологических исследований. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.crsai.inc.ru/index.php>.
 21. Материалы предостережение // Крымский региональный центр археологических исследований. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.crsai.inc.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=24
 22. Шарапа Александр Викторович / Шарапа Олександр Вікторович / SHarapa Aleksandr Viktorovich // «МИРОТВОРЕЦЬ». [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://myrotvorets.center/criminal/sharapa-aleksandr-viktorovich/>
 23. В КФУ подвели итоги полевого сезона 2017 года // Крымский федеральный университет имени В.И. Вернадского. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://cfuv.ru/news/v-kfu-podveli-itogi-polevogo-sezona-2017-goda>
 24. Новиков П. Вернуть украденные ценности: ответит ли Россия за вывоз артефактов из Крыма? // Крым. Реалии. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://ru.krymr.com/a/29035119.html>
 25. Громенко С. «Россия как варвар»: проблемы Ханского дворца, Херсонеса и раскопок в Крыму // Крым. Реалии. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://ru.krymr.com/a/itogi-godaramyatniki-kryma-rekonstrukcii-arheologiya/29667975.html>
 26. Ремовская Е. Накопали на санкции: как украинские ограничения повлияют на археологов в Крыму // Крым. Реалии. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://ru.krymr.com/a/sankcii-protiv-arheologov-za-raskopki-v-krymu/29701263.html>
 27. Защита культурных ценностей Крыма: от Пакта Рериха до Гаагской конвенции // Крым. Реалии. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://ru.krymr.com/a/zashita-kulturnyh-cennostey-ktuma-ot-pakta-rerih-a-do-gaagskoj-konvencii/30599399.html>
 28. Украинское министерство заявляет о недопустимости разрушения мусульманского захоронения в Крыму // Крым. Реалии. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://ru.krymr.com/a/news-ukrainskoe-ministerstvo-zayavlyaet-o-nedopustimosti-razrusheniya-musulmanskogo-pfhoroneniya-v-krymu/30148031.html>
 29. Прокуратура АРК внесла в реестр информацию о «раскопках» на месте мусульманского захоронения в Крыму // Крым. Реалии. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://ru.krymr.com/a/news-prokuratura-raskopki-musulmaskoe-zahoronenie/30150062.html>
 30. Евчин Д. Аннитова И. Археологические находки в Крыму: могли бы гордиться, но просто «тырят» // Крым. Реалии. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://ru.krymr.com/a/arheologicheskie-raskopki-v-krymu-mogli-by-gorditsya-no-prosto-tyryat/29780795.html>

31. Пошкодження та знищення культурної спадщини в Криму: розграбування археологічних пам'яток // Голос Криму. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://voiccrimea.com.ua/main/articles/poshkodzhennya-ta-znishhennya-kulturno%D1%97-spadshhini-v-krimu-rozgrabuvannya-arheologichnix-pamyatok.html>
32. Іваневич Т. Російське «археологічне мародерство» в Криму: що відбувається і як зупинити // QIRIM News. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://qirim.news/po-polochkam-uk/rosijske-arheologichne-maroderstvo-v-krymu-shho-vidbuvaetsya-i-yak-zupynyty/?fbclid=IwAR11tDN8-mjmIdgV1tFicB2MilXXiKX8OmOXkungUhlANwdq63ToArs_yf8
33. Стартовал масштабный проект археологов России и Франции по поиску захоронений времен Крымской войны // Первый канал. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.1tv.ru/news/2020-10-04>.
34. Коментар МЗС України щодо проведення археологічних розкопок на тимчасово окупованій території України // Постійне представництво України при ЮНЕСКО. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://unesco.mfa.gov.ua/news/komentar-mzs-ukrayini-shchodo-provedennya-arheologichnih-rozkopok-na-timchasovo-okupovaniy-teritoriyi-ukrayini>
35. Ремовська О. Закінчувати кар'єру чи дотримуватися санкцій? Дилема археологів, які працюють у Криму // Крим. Реалії. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://ua.krymr.com/a/dylema-arkheolohiv/30934419.html>

References

1. Mazur T. V. (2020). *The legal protection of cultural heritage in Ukraine*. Kyiv: Natsionalna akademiya vnutrishnikh sprav (in Ukr.)
2. Yurko S. (2021). *The legal mechanisms for the protection of cultural and historical heritage sites in the temporarily occupied territory of the Autonomous Republic of Crimea*. Cherkasy: Cherkas'kyi derzhavnyi tekhnolohichnyi universytet. Materialy IV-oyi Vseukrayins'koyi naukovy-praktychnoyi konferentsiyi «Kulturno-istorychna spadshchyna Ukrainy: perspektyvy doslidzhennya ta tradytsiyi zberezhenya» (Cherkasy – Kaniv, CHDTU, 07-08 zhovtnya 2021 r.) / uporyadkovani : V. M. Lazurenko, I. YU.Stadnyk, O. O. Yashan ; Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy (in Ukr.)
3. The Cultural Heritage of Ukraine in the Crimea: damage and destruction (2021). Kyiv: «Yevromaydan-Krym», «Rehionalnyy tsentr prav lyudyny», «Ukrayinska Helsinska spilka z prav lyudyny» (in Ukr.)
4. Vilinska K. Cultural heritage of Ukraine in Crimea: damage and destruction. *Holos Krymu (Voice of Crimea)*. Retrieved from <https://voiccrimea.com.ua/main/articles/kulturna-spadshhina-ukra%D1%97ni-v-krimu-poshkodzhennya-ta-znishhennya.html> (in Ukr.)
5. History of the Department of Archeology of the Crimea and the North-Western Black Sea Coast. Kyiv; Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. Retrieved from <https://iananu.org.ua/struktura-ia/naukovi-viddili/viddil-arkheologiji-krymu-pivnichno-zakhidnogo-prichornomor-ya/istoriya> (in Ukr.)
6. Removska O. *End your career or follow sanctions? The dilemma of archaeologists working in the Crimea*. Krym. Realiyi. (Crimea. Realities.). Retrieved from <https://ua.krymr.com/a/dylema-arkheolohiv/30934419.html> (in Ukr.)
7. Dubrovskiy D. *Crimean excavations on a Russian scale*. Center for Independent Social Research, Inc. (CISRus). Retrieved from <https://cisrus.org/ru/2020/07/07/krymskie-raskopki-rossijskogo-masshtaba-2/> (in Russ.)
8. Cyprus Question. St. Petersburg; Consulate General of the Republic of Cyprus in St. Petersburg. Retrieved from http://www.mfa.gov.cy/mfa/consulate/consulate_spb.nsf/cgsp21_ru/cgsp21_ru?OpenDocument (in Russ.)
9. Andrew Lawler. *Holy underground: how excavations near Jerusalem exacerbate relations between residents*. Russia; National Geographic. Retrieved from <https://nat-geo.ru/science/history/svyatoj-andegraund-raskopki-pod-ierusalimom/> (in Russ.)
10. Garib Said. *Archaeological excavations carried out by Armenians in Aghdam – provocation*. Independent news agency Report. Retrieved from <https://report.az/ru/analitika/provedenie-armyanami-arheologicheskikh-raskopok-v-agdame-provokaciya/> (in Russ.)
11. Second Protocol to the 1954 Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict (1999). Hague; United Nations. Retrieved from https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/hague_conv_2nd_prot.shtml (in Russ.)
12. Union of Archaeologists of Ukraine (2019). *About storing, saving and making changes to personal special economics and other interdepartmental visits (sanctions)* (Decree of the President of Ukraine). Retrieved from <http://vgosau.kiev.ua/novyny>. (in Ukr.)

13. Mokrushin S. *Echoes of annexation: how Ukraine imposed sanctions for excavations in Crimea*. Krym. Realiyi. (Crimea. Realities.). Retrieved from: <https://ru.krymr.com/a/kak-ukraina-vvela-sankcii-za-raskopki-v-anneksirovannom-krymu/30620308.html> (in Russ.)
14. Removskaya E. Dug up on sanctions: how Ukrainian restrictions will affect archaeologists in Crimea. Krym. Realiyi. (Crimea. Realities.). Retrieved from: <https://ru.krymr.com/a/sankcii-protiv-arheologv-za-raskopki-v-krymu/29701263.html> (in Russ.)
15. Crimean Regional Center for Archaeological Research. Crimean Regional Center for Archaeological Research. Retrieved from: <http://www.crsai.inc.ru/> (in Russ.)
16. Ivanevych T. *Russian "archaeological looting" in the Crimea: what is happening and how to stop*. QIRIM News. Retrieved from: https://qirim.news/po-polochkam-uk/rosijske-arheologichne-maroderstvo-v-krymu-shho-vidbuvayetsya-i-yak-zupynyty/?fbclid=IwAR11tDN8-mjmIdgV1tFIcB2MilXXiKX8OmOXkungUhlANwdq63ToArs_yf8 (in Ukr.)
17. Portfolio of archaeological. Crimean Regional Center for Archaeological Research. Retrieved from: <http://www.crsai.inc.ru/index.php/portfolio> (in Russ.)
18. Materials caution. Crimean Regional Center for Archaeological Research. Retrieved from: http://www.crsai.inc.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=24 (in Russ.)
19. Sharapa Aleksandr Vyktorovych. «MYROTVORETS» («PEACEMAKER»). Retrieved from: <https://myrotvorets.center/criminal/sharapa-aleksandr-viktorovich/> (in Russ.)
20. KFU summed up the results of the 2017 field season. Crimean Federal University named after V.I. Vernadsky. Retrieved from: <https://cfuv.ru/news/> (in Russ.)
21. Novykov P. *Return stolen valuables: will Russia be responsible for exporting artifacts from Crimea?*. Krym. Realiyi. (Crimea. Realities.). Retrieved from: <https://ru.krymr.com/a/29035119.html> (in Russ.)
22. Hromenko S. *"Russia as a barbarian": problems of the Khan's palace, Chersonesos and excavations in Crimea*. Krym. Realiyi. (Crimea. Realities.). Retrieved from: <https://ru.krymr.com/a/itogi-goda-pamyatniki-kryma-rekonstrukcii-arheologiya/29667975.html> (in Russ.)
23. Removskaya E. Dug up on sanctions: how Ukrainian restrictions will affect archaeologists in Crimea. Krym. Realiyi. (Crimea. Realities.). Retrieved from: <https://ru.krymr.com/a/sankcii-protiv-arheologv-za-raskopki-v-krymu/29701263.html> (in Russ.)
24. Protection of Crimean Cultural Property: from the Roerich Pact to the Hague Convention. Krym. Realiyi. (Crimea. Realities.). Retrieved from: <https://ru.krymr.com/a/zashita-kulturnyh-cennostey-ktyma-ot-pakta-riiha-do-gaagskoy-konvencii/30599399.html> (in Russ.)
25. The Ukrainian ministry declares the inadmissibility of the destruction of a Muslim burial in Crimea. Krym. Realiyi. (Crimea. Realities.). Retrieved from: <https://ru.krymr.com/a/news-ukrainskoe-ministerstvo-zayavlyayet-o-nedopustimosti-razrusheniya-musulmanskogo-pfhoroneniya-v-krymu/30148031.html> (in Russ.)
26. The Prosecutor's Office of the Autonomous Republic of Crimea entered into the register information about the "excavations" at the site of a Muslim burial in Crimea. Krym. Realiyi. (Crimea. Realities.). Retrieved from: <https://ru.krymr.com/a/news-prokuratura-raskopki-musulmaskoe-zahoronenie/30150062.html> (in Russ.)
27. Evchyn D. Annytova Y. *Archaeological finds in Crimea: we could be proud, but just "tyryat"*. Krym. Realiyi. (Crimea. Realities.). Retrieved from: <https://ru.krymr.com/a/arheologicheskieraskopki-v-krymu-mogli-by-gorditsya-no-prosto-tyryat/29780795.html> (in Russ.)
28. Damage and destruction of cultural heritage in Crimea: looting of archeological monuments. Holos Krymu (Voice of Crimea). Retrieved from: <https://voicecrimea.com.ua/main/articles/poshkodzhennya-ta-znishhennya-kulturno%D1%97-spadshhini-v-krimu-rozgrabuvannya-arheologichnix-pamyatok.html> (in Ukr.)
29. Launched a large-scale project of archaeologists of Russia and France to search for burials during the Crimean War. First channel. Retrieved from: https://www.1tv.ru/news/2020-10-04/394411-startoval_masshtabnyy_proekt_arheologov_rossii_i_frantsii_po_poisku_zahoroneniy_vremen_krymskoy_voyny (in Russ.)
30. Comment of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine on conducting archeological excavations in the temporarily occupied territory of Ukraine. Permanent Mission of Ukraine to UNESCO. Retrieved from: <https://unesco.mfa.gov.ua/news/komentar-mzs-ukrayini-shchodo-provedennya-arheologichnih-rozkopok-na-timchasovo-okupovanij-teritoriyi-ukrayini> (in Ukr.)

KASIAN Andrii, Candidate of historical sciences, senior lecturer at the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: kasyan_andriy@ukr.net

ILLEGAL ARCHEOLOGICAL EXCAVATIONS IN CRIMEA OCCUPIED BY THE RUSSIAN FEDERATION

Abstract. Introduction. Russia's occupation of Crimea in 2014 made it impossible for Ukrainian researchers to access archeological sites of the peninsula. Therefore, for Ukrainian archeologists now it is important to record violations of Ukrainian law and international law in the field of archeology.

Purpose. Find out the situation with illegal archeological excavations in the occupied Crimea, which led to the damage, destruction or removal of archeological artifacts from the peninsula.

Results. The state of archeological science in Crimea after the Russian occupation, contacts of Ukrainian and Russian archeologists after 2014 are analyzed. The mechanisms used by the Ukrainian side to counteract illegal archeological excavations and export of valuable artifacts outside the peninsula based on international experience are highlighted.

It has been found that currently the only available way to counter illegal archeological research in the occupied Crimea is to impose sanctions on individuals and institutions.

“The Crimean Regional Center for Archeological Research” has been identified as one of the most odious organizations involved in archeological support for the construction of large infrastructure facilities in Crimea. The construction of the “Tavrida” highway and the Kerch bridge and related communications cause significant damage to archeological monuments. During this time, a number of interesting discoveries were made in the Crimea. These finds could be Russian archeologists as if they were found legally.

Originality. The author carried out a scientific analysis of the state of archeological science in the Russian-occupied Crimea, on the basis of which he makes theoretical generalizations and provides practical recommendations.

Conclusion. Illegal archeological excavations after the Russian occupation of Crimea are threatening. The scale of the so-called rescue and planned archeological excavations has increased several times compared to the time before the occupation. Dangerous trend are the export of valuable artifacts to Russia and participation in some expeditions of foreign researchers. Currently, the Ukrainian side does not have effective means to stop illegal archeological excavations and the removal of artifacts. However, careful and systematic recording of all cases of illegal archeological research is needed. It should be carried out by the method of constant monitoring of the sites of Russian scientific institutions operating within the peninsula, and analysis of Russian and foreign professional archeological publications, where the results of research in the Crimea can be published.

Key words: archeology, Crimea, Russian aggression, occupation, illegal archeological excavations, “Tavrida”, Kerch bridge, History of Ukraine.

Одержано редакцією 18.10.2021
Прийнято до публікації 25.10.2021

